

SZINTE ÉLŐ ŐSEINK – EGY MAGYAR HONFOGLALÓ ÉS KORTÁRS LESZÁRMAZOTTJÁNAK TÖRTÉNETE

Kustár Ágnes¹, Fehér Tibor², Sántha István³, Adamov, Dmitrij⁴, Harasti, Paul Rober⁵ és
Bodnár Mónika⁶

¹Budapest, ²The Hungarian Magyar Family Tree DNA Project, Budapest, ³Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, Budapest,

⁴Siberia Transbaikalia DNA Project, Nakhodka, Oroszország, ⁵David Ave Monterey, California USA, ⁶Herman Ottó Múzeum, Néprajzi Tár, Miskolc

Kustár Á., Fehér T., Sántha I., Adamov, D., Harasti, P. R., Bodnár M.: *Our almost living ancestors – The story of a Hungarian conqueror and his contemporary descendant.* This study presents the reconstruction of the physical person and paternal lineage of the noble conqueror of Tuzsér, which spans 1,100 years from the conquest to the present day, to the concrete descendants living today. The paper begins with discussions on the archaeological and anthropological background, followed by the details of the N-M2218 Y-DNA haplogroup connection between Yakuts and the Hungarian Conquerors. The results of the analysis of the subgroup with different resolutions and perspectives suggest that the bone sample from the Tuzsér occupying military elite find shows a connection between the Hungarian conquerors and the contemporary southern Siberian populations, with a branching time at the end of the Asian Hunnic period (3rd century). The paper concludes with the presentation of the results of a facial reconstruction of Conqueror Tuzsér-Boszorkány-hegy along with a brief description of the known history of the Harasti family's origins in Hungary and their migrations abroad.

Keywords: Hungarian Conqueror; Tuzsér-Boszorkány-hill; Paternal genetic (Y-DNA) line; Sculpting craniofacial reconstruction; Family tree research.

Bevezetés

A 2010-es években széles körben elterjedt az apai ágon öröklődő Y-kromoszóma DNS-ének vizsgálata, egyre mélyebb (nagyon hosszú szakaszt vizsgáló) felbontásban, amely alkalmazásával számos korabeli és ősi mintát szekvenáltak és publikáltak tudományos tanulmányokban. Ezen túl a származásuk iránt mélyebben érdeklődő emberek milliói tesztelték magukat különböző magán DNS-vizsgáló vállalat segítségével. Mindazonáltal csak néhány olyan történetet/ esetet ismerünk, amikor az ősi minták közvetlenül kapcsolódhatnak a kortárs, élő személyekhez, eltekintve a konkrét királyi családok (pl. Rurikidák, Gediminidák stb.) tagjainak megerősítésétől (Family Tree DNA, Rurikid Project 2022).

Tanulmányunk célja, hogy a lehető legkomplexebb módon rekonstruáljuk a tuzséri előkelő honfoglaló személyét és apai leszármazási vonalát, amely 1100 évet ível át a honfoglalástól napjainkig, a ma élő konkrét leszármazottakig. A komplex rekonstrukciót interdiszciplináris megközelítésben kívánjuk bemutatni, a különböző tudományágak – a régészet, az antropológia, a szobrászi arcreekonstrukció és az archeogenetika mellett a családfakutatás – eredményeit beleszőve rekonstruált modellünkbe. Egy távolabbi kitekintéssel pedig arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a társadalomtudományok,

köztük a szociálintropológia milyen lehetséges irányokat vázolnak fel a tanulmányunk fókuszában álló haplocsoport rokon népeinek egykori közös őshazája kérdésében.

Tanulmányunk 1100 éves főszereplője a Tuzsér-Boszorkány-hegyi honfoglaló harcok (Jósa 1900), kinek sírja a rangos Felső-Tisza-vidéki temetkezések sorából került elő. Mára nagyrészt egyetért abban a régészeti kutatás, hogy Felső-Tisza-vidéken lehetett a magyarok első fejedelmi székhelye a 10. század első felében (Révész 1996a, b, 2018). Az ottani sajátos összetételű, mesterségesen szervezett, jelentős férfitolbletet tartalmazó temetők fegyverekkel, méltóságjelvényekkel gazdagon felszerelt sírjaikkal a hajdani fejedelmek katonai kíséretét és annak vezetőit rejthették (Révész 2021). Elsődleges feladatuk a katonáskodás lehetett, gazdálkodásuk alapját pedig a Bodrogköz, Rétköz, Taktaköz dúsfüvű artéri legelőin folytatott nagyállattartás jelentette (N. Nepper és Révész 1990).

A tuzséri honfoglaló azonosított férfiági leszármazottja ma az Egyesült Államokban él, nagyapja pedig Abaúj-Torna vármegyéből származik, aki a honfoglaló sírjához közeli településen a honfoglalás után 900 évvel született.

A történet 2014-ben indult, amikor Paul Geza Harasti₁₆₈ (a cikk egyik társszerzője, Paul Rober Harasti₁₇₆ édesapja) genetikai családkutatás során a 23andMe társaságnál Y-DNS tesztet végeztetett. DNS-tesztje N1c1-es haplocsoportot mutatott, ami meglehetősen ritka a magyarok között, de gyakori az Urál-vidéken és Szibériában (az alsó indexszámok a 7–10. ábrákon szereplő leszármazási táblán való eligazodást segítik).

Ezért a szintén társszerző Dmitrij Adamov (jakut származású genetikus) segítségével szekvenálták fia, Paul Rober₁₇₆ Y-DNS-ét is az YSEQ DNA Shop-ban. Az első valószínűsíthető kapcsolat az N-L1034 csoport lett volna, amely összeköti a mai magyarokat az obi-ugor népeiségekkel (Fehér és mtsai 2014), de erre a mutációra nézve a teszt negatív lett. Pozitív lett viszont egy másik N1c1-es alcsoportra, a jakutok között gyakori N-L708 > M2019 mutációra, amiből nyilvánvalóvá vált, hogy egy teljesen új, korábbi magyar eredményekhez nem köthető vonalról van szó. Paul Rober₁₇₆ DYS392=16 eredménye és Adamov adatbázisa alapján az alcsoportot is sikerült azonosítani a PH1612 és PH1896 mutációkra, amelyet az YSEQ DNA Shop és a Full Genomes Corporation ún. *next generation sequencing* tesztje is igazolt.

Joe Meszaros (Paul Rober₁₇₆ távoli unokatestvére) ezután megkereste Fehér Tibor társszerzőt, aki összehasonlította Paul Rober₁₇₆ STR eredményeit a honfoglaló magyar katonai elit leleteiből vett mintákkal, és a Tuzsér-Boszorkány-hegyi, valamint az örménykúti minta hasonlóan bizonyult hozzá, továbbá egy ma élő horvát N-PH1612 minta is. Ezt követően a két honfoglaló leletet is letesztelték Fóthi Erzsébet vezetésével (Fóthi és mtsai 2020), megerősítve, hogy Paul Rober₁₇₆ utolsó meghatározó mutációja megegyezik a Tuzsér-Boszorkány-hegyi honfoglaló leletével.

Anyag és módszer

A Tuzsér-Boszorkány-hegyi honfoglalás kori temetőt Jósa András tárta fel a múlt század elején (Jósa 1900). A 6. sírban nyugvó előkelő férfi antropológiai vizsgálatát Éry Kinga végezte el (Éry 1977). Arcrekonstrukcióját Kustár Ágnes (2020) készítette el a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárában őrzött koponya alapján (Itsz. 10945). Az eredeti koponyáról 3D műanyag koponyamásolat készült. A nyers koponya CT felvételekből először 3D virtuális (számítógépes) rekonstrukció készült, majd a virtuális koponya modellből SLS eljárással (*selective laser sintering*) állították elő a kézbe vehető műanyag koponyamásolatot, amelyre Kustár felépítette a szobrászi rekonstrukciót (1–2. ábra).

1. ábra: 3D műanyag másolat a Tuzsér-Boszorkány-hegy lelőhely 6. sírjából származó honfoglaló magyar férfi koponyájáról (fotó: Kustár Ágnes).

Fig. 1: 3D plastic copy of the skull of a Hungarian conqueror from the grave 6 of the Tuzsér-Boszorkány-hegy site (photo: Ágnes Kustár).

2. ábra: A koponyamásolatra felépített arcreekonstrukció feltételezett színezéssel és bajuszviselettel (készítette: Kustár Ágnes, fotó: Kustár Ágnes).

Fig. 2: The face reconstruction built on the skull copy with assumed colouration and mustache style (by: Ágnes Kustár, photo: Ágnes Kustár).

A Tuzsér-Boszorkány-hegy lelőhely 6. sírjából és az Örménykút lelőhely 52/50 sírjából származó csontminták genetikai elemzését Christine Keyser végezte el a Strasbourgi Egyetem csont-DNS laboratóriumában, a honfoglaló magyar elit genetikai vizsgálata keretében (Fóthi és mtsai 2020). A mintavétel a Magyar Természettudományi Múzeumban történt, jó megtartású fog- és csontleletekből. Az Y-kromoszóma STR (*short tandem repeats*=2–4 bázispárnyi ismétlődések) adatainak elemzését és a mintavétel módszertanának részletes leírását lásd a fenti publikációban. A honfoglalók STR adatait összevetettük a Family Tree DNA publikus adatbázisában (Family Tree DNA, N North Eurasia Project 2022) található nagy mennyiségű recens egyén adatával haplocsoportonként, majd az STR-alapú genetikai távolság alapján meghatároztuk a legközelebbi találatokat és a mélyebb felbontású Y-DNS alcsoportokat. Ezt követően a PH1612 és PH1896 mutációk tesztjét külön rendeltük meg a jelen tanulmányunkban vizsgált alcsoport pontos meghatározása érdekében.

A családfakutatás alapját az anyakönyvek jelentik, jelen esetben is elsősorban ezzel a forrással dolgoztunk. A 20. századi és jelenkori adatokat főleg a családi emlékezet segítségével állítottuk össze. A kutatás során megállapítást nyert, hogy a Haraszti család egyik – jelen vizsgálatban főszerepet játszó ága – az 1760-as években tűnik fel a történeti Torna vármegye központi településén, Tornán, ahonnan a 18. század vége táján áttelepül Szentjakab (1905-től Tornaszentjakab) településre. Onnan Paul Robert¹⁷⁶ felmenője a közeli Udvarnokiba (ma Méhészudvarnok, Dvorniky-Vcelare, Szlovákia), majd onnan Kanadába származtak. Az ellenőrző tesztelésben résztvevő Imre¹⁴⁵ és László¹⁴⁷ felmenőinek útja Szentjakabról Szögligetre, majd onnét Vendégibe (ma Bódvavendégi, Hosovce, Szlovákia) vezetett.

Vizsgálati eredmények és értékelésük

A tuzséri előkelő honfoglaló férfi *maturus* korában hunyt el (40–59 éves). Koponyáján keverednek az europid és mongolid jegyek (1. ábra). Túlsúlyban vannak azonban az europid vonások, azon belül is az ún. pamíri jellegek. Éry a fejtetőn egy

nagyobb mandula alakú és egy kisebb kerek, gyógyult jelképes trepanáció (koponyalékelés) nyomát is megfigyelte (Éry 1977). Mivel a Felső-Tisza-vidéki lelőhelyekről eddig kis számban készültek arckonstruációk, elvégeztük a honfoglaló előkelő tudományos szobrászi arckonstruációját is (Kustár 2020). Az arckonstruáció, az egykor élt ember arcvonásainak közvetlen megjelenítésével hűen tükrözi a koponya kevert, európai és mongolid morfológiai jegyeit, jellegzetes karaktert kölcsönözve az arcnak (2. ábra).

Archeogenetikai eredmények

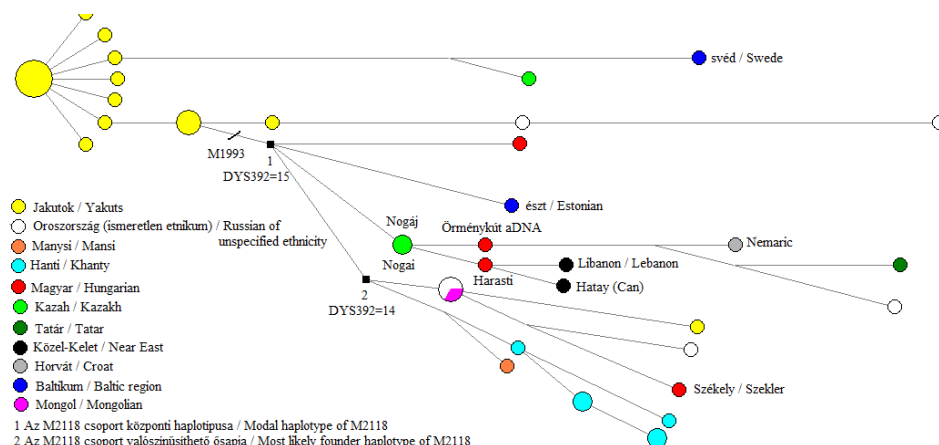
N-M2218 minták a magyar hódítók körében. Fóthi és munkatársai (2020) a honfoglalók apai genetikai vonalait vizsgálva a Tuzsér-Boszorkány-hegyi koponyát is bevonták a kutatásba.

Elemzésükből kiderült, hogy a Tuzsér-Boszorkány-hegy lelőhely 6. sírjából (TBo/6) és az Örménykút lelőhely 52/50 sírjából (Ö52/50) származó két minta az észak-eurázsiai N apai csoporthoz, régi nevén az N-Tathoz tartozik, amelynek N3a2-M2118 alcsoportja a jakut népre jellemző. Az STR elemzésen alapuló alcsoportok osztályozása két ritkán mutáló markernek köszönhetően (DYS392 > 14 és DYS438 = 11) 100%-os biztonsággal alátámasztható. Ilumae és munkatársai (2016) szerint az N3a2-M2118 SNP (férfiak egy alcsoportja, amit egy adott mutáció köt össze) – amelybe a két vizsgált honfoglaló leletünk is tartozik – előfordulása a közép-szibériai türk jakutoknál 70–90%, a szomszédos türk dolganoknál és a tunguzoknál 50%, az obi ugor hantik körében 10%, míg más etnikumoknál nem éri el az 5%-ot.

A korábban már Csányi és munkatársai (2008) által is kisebb felbontásban vizsgált két honfoglaló mintát és egy modern bodrogközi férfi N3a2 mintáját (Pamjav és mtsai 2017) belehelyezték egy 14 lókuszos hálózatba, amely tartalmazta Ilumae és munkatársai mintáit (2016) és a Family Tree DNS adatbázisban fellelhető „jakut típusú” mintákat. Egy, a 14 lókuszon hasonló genetikai eredményeket (STR-adatokat) mutató libanoni minta Hallast és munkatársainak (2014) elemzése pozitív eredményt adott az M2118 mutáció alatt két, még szűkebb férficsoporthoz lefedő, a PH1612 és a PH1896 mutációkra. A magyarországi bodrogközi élő személyek legújabb vizsgálata (Pamjav és mtsai 2017) pedig azt mutatta, hogy egy Abaúj-Torna megyei gyökerekkel bíró, Kanadában született magyar származású férfi (Paul Robert₁₇₆) mintája, valamint egy Hatay régióbeli török minta is pozitív ezekre az alcsoportokra. Egy horvát minta azonban csak a PH1612 esetében volt pozitív (hordozta a mutációt), a PH1896 esetében nem a mutáns allélt hordozta. A későbbi Family Tree DNA BigY tesztek meghatározták a PH1896-ra negatív csoport jellemző mutációját is, amely az A9416 jelet kapta.

Az YFull adatbázis a PH1896 és A9416 csoportok szétválását i. e. 1650 évre, a PH1896 közös őst pedig i. e. 1250 évre becsüli. A PH1896 SNP-re teszteltük a két honfoglalót, amelyek közül a tuzséri minta pozitív, az örménykúti minta negatív lett. Az eredmények arra utalnak, hogy ez a két N3a2 csontminta kapcsolatot mutat a magyar honfoglalók és a korabeli dél-szibériai populációk (recens és csontminták) között, az ázsiai hun idők végére eső (3. század) elágazási idővel. A tuzséri mintát nem tüntettük fel az ábrán, mert nem volt meg 14 lókuszon az eredménye, de Harasti és a mellette lévő kazah nogáj között helyezkedne el. A jelmagyarázatban szereplő 2-es számhoz tartozó eredményt, a DYS392=14-es mutációját az ábrán tüntettük fel. Ezen a ponton szerepelhetne a teljes csoport ősapja, amely a többi alcsoporthoz hasonlóan még a DYS392=14-es értéket hordozta. A tőle jobbra elhelyezkedő egyénekre is még ugyanez az alapérték vonatkozik. Az 1-es szám a DYS392=15-ös mutációját jelöli a 3. ábrán, amely az M2118 mutációt hordozó egyének átlagértékének számít. Azaz a leszármazottak összességének kumulált genetikai távolsága ettől a ponttól a legkisebb.

Az örménykúti minta közelebb áll a recens horvát mintához, a tuzséri minta pedig közvetlen felmenője vagy azok nagyon közeli oldalági rokona lehetett a kortárs magyar abauj-tornai származású Paul Robertnek₁₇₆ (Fóthi és mtsai 2020; 3–4. ábra).

3. ábra: Median-joining network: 46 db N3a2-M2118 minta hálózata 14 lókuszon.

Fig. 3: Median-joining network of 46 N-M2118 samples at 14 loci.

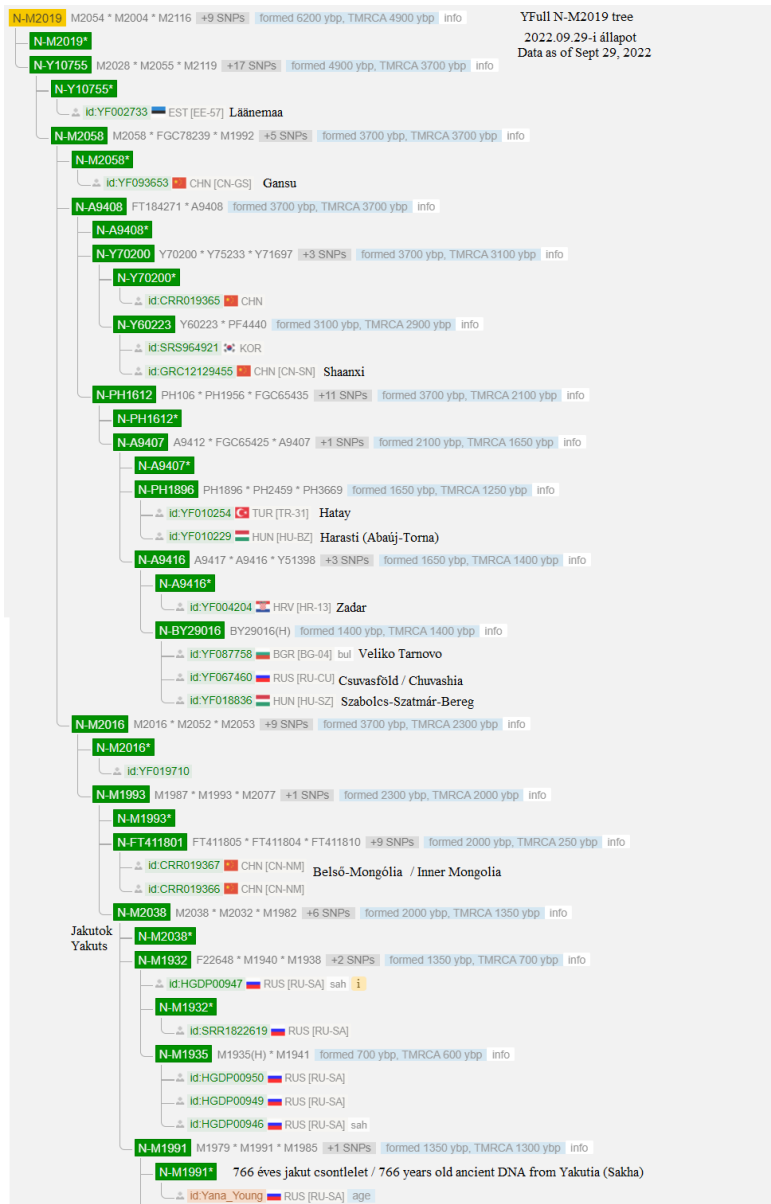
A rendelkezésre álló adatok szerint a PH1612-es mutációt hordozó férfiak 3700 éve ágaztak el legközelebbi rokonaiktól, akik Kínában és Koreában találhatóak meg (A9408 > Y70200). Ezt követően két évezreden át vélhetően nagyon alacsony populációs létszámmal éltek a PH1612-es mutációt hordozó férfiak családjikkal egy viszonylag szűk területen, valahol Kelet-Ázsiában. A minták földrajzi eloszlását tekintve véleményünk szerint legvalószínűbb, hogy a mai Mongólia területéről és a Bajkál-tó környékéről indultak el nyugatra i. sz. 3. században, a hun korszak végén. A Bajkál-tó a jakutok őshazája is volt ebben az időszakban, onnan vándoroltak későbbi lakóhelyükre észak felé a Léna folyó mentén. Az N-M2118 közvetlen elődjének számító N-M2019 csoport felmenői is a Bajkál-vidékre mutatnak, mivel ennek az uráli népekre jellemző N-L1026 csoporttal való közös őse, az N-M2126-os mutációt hordozó csontlelet (brn003) a Bajkálontúli terület (Zabajkalszkij Krai) neolitikumból került elő (Kilinc és mtsai 2018). A csontlelet 6550 évesre becsült kora lényegében megegyezik az összes ma élő M2126 közös őse becsült korával (6600 év; Ilumae és mtsai 2016). Leegyszerűsítve tehát, az M2019 fivére az uráli nyelvű népeket és az avar elit, burjátok, csukcsok többségét tömörítő N-L1026-os csoportnak, az M2126-os mutációt hordozó férfi pedig az „apjuk” (Ilumae és mtsai 2016).

Visszatérve a sztyeppe migrációkhoz, az eredmények alapján valószínűnek tartjuk, hogy a PH1896 és A9416 a 3. századi szétválásuk után is együtt mozogtak még, valószínűleg a mai Csusvasföld és Baskíria körzetéből (Volgai Bulgária területéről) a Kárpát-medencébe eljutva.

A baskíriai helyszínt a közelmúltban végzett baskíriai adatgyűjtésből (Balanovskaya és mtsai 2017) származó recens minták és a honfoglaló leleteink közötti kapcsolat is megerősíti. A vizsgálatokból kiderült, hogy a PH1612 csoportba tartozó baskír minták (a PH1896 és A9416 alcsoportokra vonatkozó adatuk nem ismert) a Jenő (Yenei) törzs tesztelt tagjaiból származnak, éppen abból, amelyik az egyik honfoglaló törzs nevéként

szerepel a magyar krónikákban (és a Yenei törzsben előfordulási aránya 44%, tehát relatív többséget alkot, meghatározó apai vonal).

Azt is fontos megjegyezni, hogy az A9416-os recens bolgár minta abból a Veliko Tarnovóból származik, amely a Dunai Bolgár Állam fővárosa volt (4. ábra.)

4. ábra: Az N3a2-M2118 csoport leszármazási rajza az YFull adatbázis alapján (forrás:

<https://www.yfull.com/tree/N-M2019/>).

Fig. 4: Descendant tree of N-M2118 based on the YFull database (source:

<https://www.yfull.com/tree/N-M2019/>).

Gondolatok a PH1896 „jakut alcsoport” lehetséges őshazájáról a társadalomtudományok tükrében

A tuzséri és örménykúti honfoglalók apai vonalon az N3a2 csoportba tartoznak, amely bár legnagyobb arányban a jakutok között fordul elő (innen a „jakut alcsoport” elnevezés), korántsem, csak rájuk jellemző. Mivel az N haplocsoport különböző alcsoportjaiba sorolt népek közös biológiai gyökerekkel rendelkeznek, valamikor a távoli múltban 5–6 ezer évvel ezelőtt közös ősapával kellett rendelkezniük.

A PH1896 alcsoportba sorolt honfoglaló magyarok és az N haplocsoport más alcsoportjaiba sorolt „korai rokon népek” (korai jakutok, nyugati-burjátok és déli-szamojédek) őseinek 5–6 ezer évvel ezelőtti kapcsolatára és feltételezett ősi lakóhelyükre (Bajkál-Szaján térség) már a korai nyelvészeti, etnográfiai és régészeti kutatások is felhívták a figyelmet.

A nyelvészeti eredmények közül Müller egyik egységes elméletét kell megemlíteniünk, aki a térségben (Bajkál-Szaján térség) és környéken élő (finn, szamojéd, tatár (türk), mongol és tunguz nyelveken beszélő) népek helyét az ún. turáni (másképp az ural-altaji) nyelvcsaládok rokonsági körében határozta meg (Müller 1854).

Shirokogoroff (1929) a tunguzok eredetét kutatva, arra a következtetésre jutott, hogy a tunguzok (a különféle mandzsu-tunguz népek) Nagy-Mandsúria déli részéről eredtek és innen kerültek különböző periódusokban egyre inkább északra és nyugatra, a Bajkál vidékére.

Az evenki (tunguz)-szakértő Vasiljevich (1969) miként a Szibéria régészetéért felelős Okladnikov is (1950–55), a tunguzság bölcsőjét a Bajkál keleti partjára tette. Ők Shirokogoroff elméletében megfogalmazottakkal ellentétes mozgásokat írtak le, nyugatról, a Bajkál felől keletre Mandsúria irányába.

Többek között két kutató, Castren (1857) nyelvészeti és Diószegi (1978) interetnikus sámanykutató volt kiemelkedő jelentőségű a Szaján-Bajkál-vidék, mint közös őshaza gondolatának felvetésében és kiterjesztésében.

Az ő munkásságuk és a térségben végzett saját terepkutatásunk (Sántha 2004, Sántha és Safonova 2011) nyomán, amelyet a modern genetikai eredmények is alátámasztanak, úgy gondoljuk, hogy a közép-szibériai finnugor és szamojéd, valamint a dél, és kelet-szibériai török (tuva, hakasz stb. és jakut) és mongol (nyugati burját) nyelvű népek egykori közös őshazája a Bajkál-Szaján térségében lehetett. Annak részletes kifejtése, hogy hol és mikor lehetett ez a közös időszak és ennek emléke hogyan őrződött meg az anyagi, nyelvi és szellemi kultúrában, meghaladja jelen tanulmányunk kereteit. Egy gondolat erejéig mégis szeretnénk felhívni rá a figyelmet, hogy a térségben folyó szociálintropológiai kutatás, t. i. hogyan tükröződik ez az emlék az egykor „rokon” népek ma is fellelhető hagyományaiban, a jövőben segíthet pontosítani a „jakut alcsoport” őshazájáról alkotott korábbi modelleket.

Családfakutatás

Egy-egy család leszármazását a legtöbb esetben a 18. századtól lehet nyomon követni, hiszen a családfakutatás alapját az anyakönyvek jelentik, és a legtöbb helyen ekkor kezdődött meg az anyakönyvezés, a 16–17. századi anyakönyvek ritkaság számba mennek. Minél inkább távolodunk a jelentől, annál kevesebb írásos emlékekkel rendelkezünk, ami nagyban nehezíti, sőt – a legutóbbi időkig úgy gondoltuk – ellehetetleníti a felmenők felkutatását. Ám amikor több tudományág összefog, olykor érdekes, egyenesen meglepő eredmények születnek.

Amikor a Torna megyei gyökerekkel rendelkező, Amerikában élő Paul Geza¹⁶⁸ egy sok mindenre kiterjedő genetikai vizsgálatot készíttetett, nemcsak az adatbázisban szereplő közeli és távolabbi rokonokról kapott információkat, de arról is értesült, hogy Y-

DNS-e megegyezik a tuzséri 6. sírból előkerült ősmagyar honfoglaló vitéz Y-DNS-ével, ami azt bizonyítja, hogy apai vonalon nagyon közeli leszármazottja ennek a vitéznek. Az eredmény ellenőrzéseként a Haraszi család egy másik ágán fellelhető férfi leszármazottak Y-DNS tesztjét is elvégezték. A két ág szétválására még a 18–19. század fordulóján került sor, a rokonság régen a feledés homályába veszett, a távoli rokonok nem ismerték egymást. Az egymásra találást egy „véletlen szerencse” segítette. 2012–2013-ban Bódvavendégiből egy többszáz darabos üvegnegatív kollekció került be a miskolci Herman Ottó Múzeumba. Az üvegnegatívokat begyűjtő Bodnár Mónika elkezdte a felvételek beazonosítását, eddig három tanulmánya jelent meg e témában (Bodnár 2014, 2017, 2020). Legutóbbi tanulmányában egy parasztlakodalom felvételei kapcsán a Haraszi család történetét, valamint a kor házassági szokásait mutatta be. A felvételek ugyanis két bódvavendégi fiatal, Haraszi István¹³⁸ és Morgen Béres Mária lakodalmán készültek 1937-ben (5. ábra).

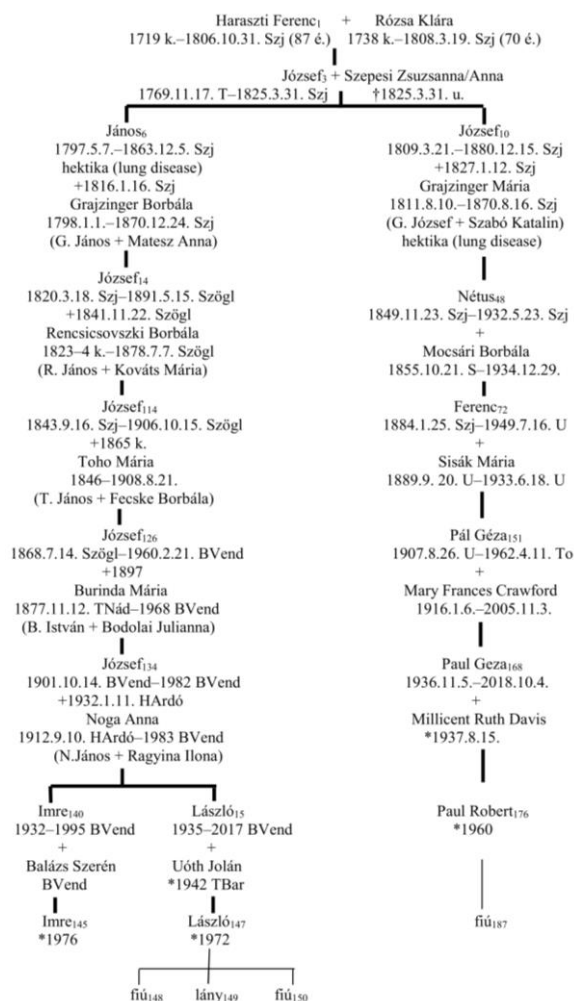
5. ábra: Haraszi István¹³⁸ és M. Béres Mária házassági képe, Bódvavendégi, 1937
(fotó: Veres József; Herman Ottó Múzeum, Miskolc).

Fig. 5: Marriage photo of István Haraszi¹³⁸ and Mária M. Béres, Bódvavendégi, 1937 (photo: József Veres; Herman Ottó Múzeum, Miskolc).

A tanulmány szerves részeként egy részletes családfát is összeállított, melyben a jelzett Haraszi család 18–20. századi leszármazása követhető nyomon (Bodnár 2020; 6. ábra).

A publikáció a világhálón is elérhető (https://hermuz.hu/wp-content/uploads/2021/03/14_Bodnar.pdf), így a megjelenést követő néhány napon belül felfigyeltek rá az éppen a tuzséri honfoglaló magyar vitéz és Paul Rober¹⁷⁶ rokonságát vizsgáló szakemberek. Az izgalmat fokozta, amikor kiderült, hogy a részletes családfa 2. tábláján Paul Rober¹⁷⁶ dédapja, az 1884-ben (Torna)Szentjakabon született Ferenc⁷² is szerepel. Igaz, csak a születési adataival, mivel az egyéb rá vonatkozó adatok nem voltak ismertek.

Ezt követően merült fel annak a lehetősége, hogy a család több mint kétszáz éve szétvált másik ágából is bevonjanak leszármazottakat az Y-DNS vizsgálatba. A vizsgálat a várt eredményt hozta: a szétválást követő 6. generációt képviselő Paul Robert¹⁷⁶ és a másik ágon a 7. generációt képviselő Imre¹⁴⁵ és László¹⁴⁷ Y-DNS tesztjének eredményei egyezést mutattak. Ez az eredmény megerősíti az előzőt, és bizonyítja, hogy mindannyian a tuzséri 6. sírból előkerült honfoglaló vitéz apai ági leszármazottai.

*: születés (vagy keresztelés) dátuma – date of birth (or baptism), †: halál dátuma – date of death, +: házasságkötés – marriage, é: éves – years, k: körül – around, u: után – after, BVend: Bódvavendégi (Hostovce, Sk), HArdó: Hidvérgárdó, Szj: Szentjakab, ma – present day: Tornaszentjakab, Szögl: Szögliget, T: Torna (Turna nad Bodvou, Sk), TBar: Tornabarakony, TNád: Tornaádaska, To: Toronto, Kanada, U: Udvarnok (Dvorníky-Vcelare, Měhészudvarnok, (Szád)Udvarnok, Sk)

6. ábra: A Haraszti család egyszerűsített leszármazási táblája. Az alsó indexszámok a családfán való eligazodást segítik.

Fig. 6: The simplified lineage of the Haraszti family. Subscript numbers help navigation on the family tree.

A Haraszti család története

Most tehát már bizonyos, hogy a család első ismert őse a tuzséri 6. sírból előkerült előkelő honfoglaló magyar vitéz. Az egyelőre nem tisztázott, hogy létezik-e közvetlen kapcsolat közte és a magyar nemes családok sorába tartozó Haraszthiak között.

A Haraszthiak egészen korán kerültek a magyar nemeselek sorába – 1405-ben kaptak címeres levelet Zsigmond királytól (Nagy 1859) – ami felveti az előkelő vitéztől való származás lehetőségét. A későbbi évszázadokban a család számos tagja töltött be fontos

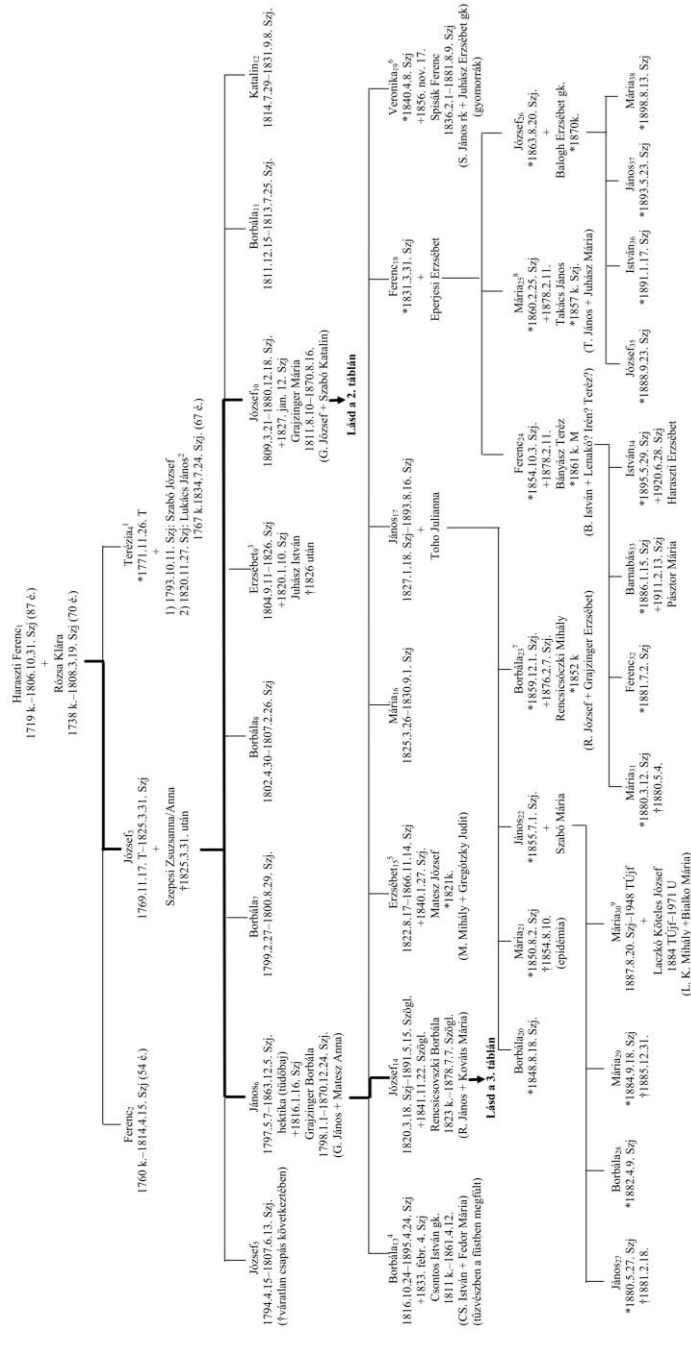
megyei tisztségeket és birtokolt – elsősorban az ország keleti és délkeleti térségeiben. Haraszthi Rázmán 1416-ban Bereg vármegyében volt birtokos; Haraszthi Ferenc 1486-ban szőrényi bán és Arad megyei főispán, aki bánági birtokok sokaságával bírt. A több ágra szakadt családnak még a 19. században is számos leszármazottja élt Ung és Bihar megyékben (Nagy 1859).

Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a – feltehetőleg a 18. században – Torna vármegyébe érkező Haraszti ág nem bírt nemességgel, ugyanis ilyen nevűek az 1754–55-ös nemesi összeírás szerint Torna megyében nem éltek (Czobor 1912) csupán Bihar, Szabolcs, Ung és Veszprém megyében fordultak elő az igazolt nemesek között (Kempelen 1912). Az egykori Abaúj és Torna vármegye térségében elsőként előforduló Harasztiak tehát még vagy a nemesítés előtt elszakadtak a később nemességet szerző családtól, vagy később szegényedtek el, de minden jel arra mutat, hogy az első ismert Tornán élő Haraszti nem tartozott a nemesek sorába. Ezt a feltételezést erősíti az a tény is, hogy a család nemesi voltára egyetlen anyakönyvi bejegyzésben sincs utalás. Az első ismert Tornán élő Haraszti pedig az 1760–70-es évekből ismert Ferenc₁ volt, akinek Rózsa Klára nevű feleségétől született három gyermekéről tudunk, közülük József₃ és Terézia₄, Tornán születtek 1769-ben, illetve 1771-ben, de 1792-ben már bizonyíthatóan Szentjakabon élt az egész család (Bodnár 2020). A család emlegetett két ágát ettől a Józseftől₃, illetve az ő Szentjakabon született két fiától – Jánostól₆ és Józseftől₁₀ – tudjuk levezetni egészen napjainkig (7–10. ábra).

Senkit ne tévesszen meg a Haraszti családnév többféle írásmódja. A nemességgel foglalkozó szakirodalomban általában Haraszthi vagy Haraszthy formában találkozunk vele (Nagy 1859, Kempelen 1912). Az anyakönyvekben leggyakrabban Haraszti formában szerepel, elvélve Harasztyként is előfordul. A Magyarországon és Szlovákiában élő leszármazottak többsége a Haraszti írásmódot használja, ám Szlovákiában előfordul, hogy a szlovákosodás jeleként az sz hangot nem magyar, hanem szlovák betűvel jelölik, Harasti névalakot használnak. Hasonló a magyarázata a tengerentúli leszármazottak Harasti névalakjának is, ezt az amerikanizálódás jeleként értelmezhetjük.

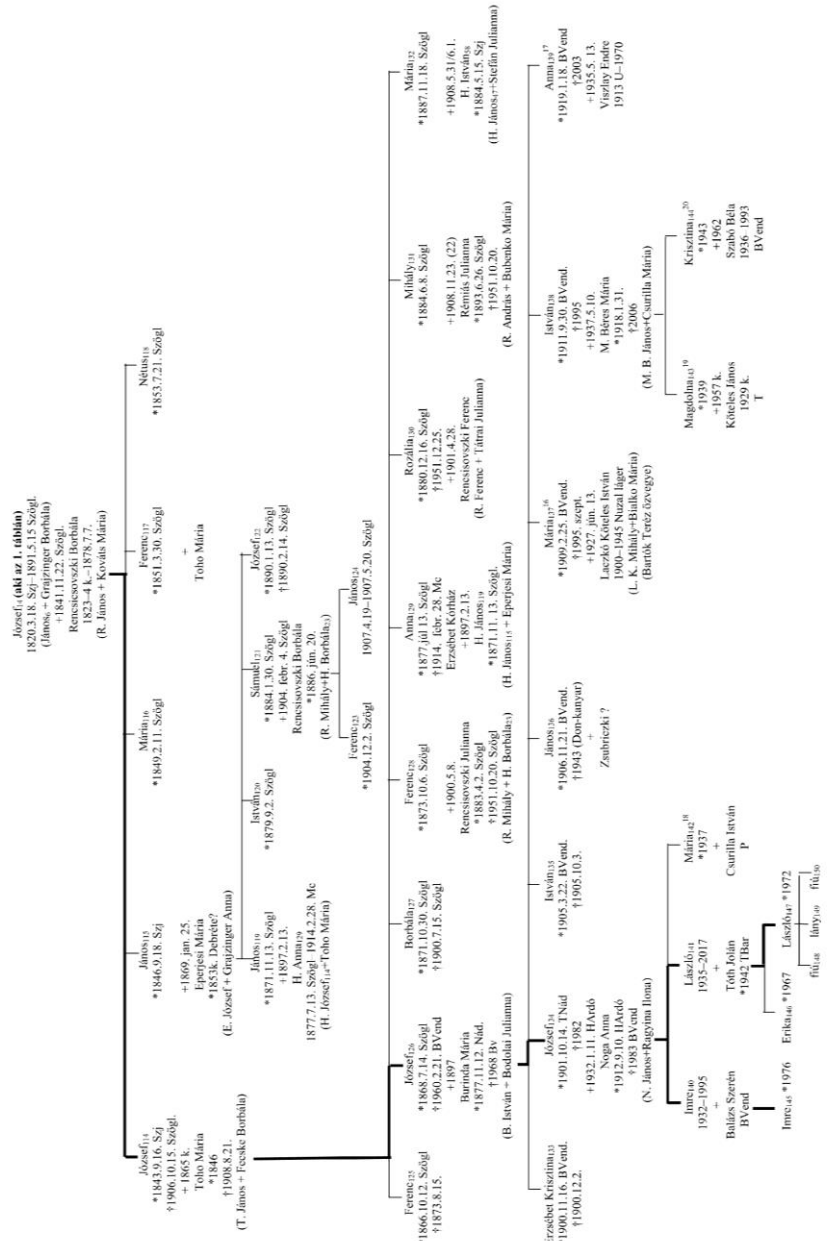
József₁₀ ága

Az eredetileg magát teszteltető Paul Geza₁₆₈ és Paul Rober₁₇₆ József₁₀ ágából származik, ezért tanulmányunkban ezt a szálat követjük végig. József₁₀ unokája, Ferenc₇₂ Szentjakabról (1905-től Tornaszentjakab) Udvarnokiba nősült. Ám előtte oly sok társához hasonlóan ő is megjárta Amerikát, az 1905–1906 körüli időszakban a pennsylvaniai szénbányákban kereste kenyerét. Nem egyedül, István₆₈ bátyjával együtt ment a hosszú útra. 1906-ban a két testvér hazatért, István₆₈ Szentjakabra, Ferenc₇₂ pedig Udvarnokiba, ahol családot alapított, és ahol 1907-ben megszületett fia, Pál Géza₁₅₁, majd sorba a többi hat gyermek. Ám az első világháborút követő trianoni békediktátum következtében a falu Csehszlovákiához került. A viharos politikai helyzet és gazdasági nehézségek miatt Ferenc₇₂ úgy döntött, hogy fiát hozzásegíti, hogy Kanadában kezdjen új életet. Abban az időben ott szívesen fogadták a fiatal, munkaképes bevándorlókat, Abaúj-Torna vármegye térségét is ügynökök járták, hogy jelentkezőket toborozzanak. Ferenc₇₂ eladta földje egy részét, hogy előteremtse fiának az útiköltséget és a megélhetés költségeit a kezdeti időszakra. Így indult el a 17 éves Pál Géza₁₅₁ és érkezett meg 1924. október 17-én Quebec városába. Később Kapuskasingba (Ontario) költözött, megnősült, dolgozott idegenvezetőként, volt bokszoló, majd kanadai katonaként részt vett a 2. világháborúban. A háború után családjával Torontóba költözött, ahol borbélyüzletet működtetett. Összesen kilenc gyermeke, húsz unokája és 29 dédunokája született.

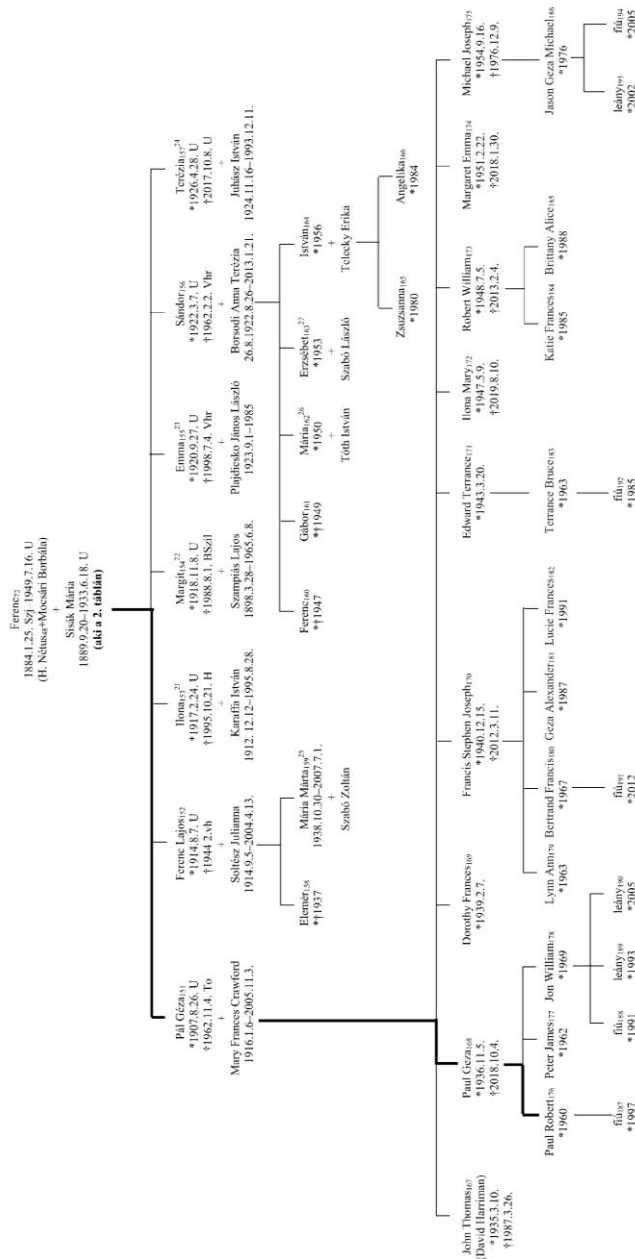

*: születés (vagy kereszteleés) dátuma – date of birth (or baptism), †: halál dátuma – date of death, +: házasságkötés – marriage, é: éves – years, k: körül – approx., u: után – after, vh: 2. világháború – World War (II), BSzil: Bódvaszilás, BVend: Bódvavendégi (Hosfövece, Sk), H: Horváti (Tomahorvái, Chorvát, Sk), HArdó: Hidvégardó, M: Martonyi, Mc: Miskolc, P: Péder (Peder, Sk), S: Selye, Szej: Szentjakab ma – present day: Tornaszentjakab, Szögl: Szögliget, T: Torna (Torna nad Bodvou, Sk), TBar: Tornabarakony, TNád: Tomanádaska, To: Toronto, Canada, TUJf: Tomajfalu (Turianska Nová Ves, Sk), U: Udvarnok (Dvorniky-Vceláre, Méhészudvarnok, (Szád)Udvarnok, Sk), Vhr: Várhosszúret (Krášňohorská Dlhá Lúka, Sk)

7. ábra: A Haraszti család leszármazási táblája – 1. tábla.
Fig. 7: The lineage of the Haraszti family – table 1.

9. ábra: A Haraszti család leszármazási táblája – 3. tábla.
 Fig. 9: The lineage of the Haraszti family – table 3.

10. ábra: A Haraszti család leszármazási táblája – 4. tábla.
 Fig. 10: The lineage of the Haraszti family – table 4.

Pál Géza¹⁵¹ második gyermekeként látta meg a napvilágot az apja nevét öröklő Paul Geza¹⁶⁸, aki elsőként a családból egyetemet végzett, építésznek tanult, Ontario főépítészeként is dolgozott. Három fia közül a legidősebb, e tanulmány társszerzője, Paul Robert¹⁷⁶ Torontóban született, fizikusként végzett és doktorált a helyi egyetemen, majd feleségével és fiával 2000-ben az Egyesült Államokba vándorolt, ahol kutató meteorológusként dolgozik. A több mint két évszázada szétvált két ág ma élő leszármazottai a kutatási eredmények szerencsés összefonódása következtében ismét egymásra találtak, és habár – legalábbis egyelőre – csak virtuálisan, az online térben, de felelevenítették a rokoni kapcsolatokat (11. ábra).

Következtetések

A tuzséri 6. sírból előkerült férfi sírmellékletei alapján közösségének tekintélyes tagja lehetett, így a honfoglaló magyarság nemesi rétegéhez köthető. A honfoglaló katonai elit jellemzőit mind régészeti, mind embertani vonatkozásban magán viselő tuzséri férfi koponyájáról tudományos szobrászi arckonstruktó is készült. Egy szerencsés véletlennek köszönhetően, hogy a régészeti ásatás során előkerült lelet apai ágát követve megtaláltuk a ma élő leszármazottakat, ráadásul, akiknek egy része ma is a lelet megtalálásának közelében él.

Családtörténeti szempontból vizsgálva a témát igen ritka és szinte hihetetlen, hogy valaki a honfoglalásig tudja visszavezetni felmenőit. Ebben az esetben mégis ez valószínűsíthető.

Fóthi és munkatársai (2020) korábbi elemzéséből kiderült, hogy a Tuzsér-Boszorkány-hegy és az Örménykút lelőhelyekről származó két honfoglaló minta az észak-eurázsiai N apai csoporthoz, régi nevén az N-Tathoz tartozik, amelynek N3a2-M2118 alcsoportja a jakut népre jellemző. Az alcsoport különböző felbontású és szempontú elemzéseit áttekintve és értelmezve az eredmények arra utalnak, hogy ez a két N3a2 csontminta kapcsolatot mutat a magyar honfoglalók és a korabeli dél-szibériai populációk (recens és csontminták) között, az ázsiai hun idők végére eső (3. század) elágazási idővel.

Az örménykúti minta közelebb áll egy recens horvát mintához, a tuzséri minta pedig közeli rokona (nagy valószínűséggel őse) a kortárs magyar abauj-tornai gyökerekkel bíró Paul Rober Harastinak¹⁷⁶. A rendelkezésre álló adatok szerint az egyik alcsoport (az M2118 mutáció alatt még szűkebb férficsoporthoz lefedő PH1612-es) mutációját hordozó férfiak 3700 éve ágaztak el legközelebbi rokonaiktól, akik Kínában és Koreában találhatóak meg (A9408 > Y70200). Ezt követően két évezreden át a (a PH1612 mutációt hordozó férfiak) nagyon alacsony populációs létszámmal élhettek családjaikkal egy viszonylag szűk területen, valahol Kelet-Ázsiában. A minták földrajzi eloszlását tekintve véleményünk szerint legvalószínűbb, hogy a mai Mongólia területéről és a Bajkál-tó környékéről indultak el nyugatra i. sz. 3. században, a hun korszak végén. A Bajkál-tó a jakutok őshazája is volt ebben az időszakban, onnan vándoroltak későbbi lakóhelyükre észak felé a Léna folyó mentén. A vizsgált népcsoportok szűkebb alcsoportjai között is valószínűsíthető a rokonsági viszony. Az N-M2118 közvetlen elődjének számító N-M2019 és az N-L1026 csoport felmenői egyaránt a Bajkál-vidékre mutatnak. Mindkét alcsoport közös őse, az N-M2126-os mutációt hordozó férfi, kinek becsült kora 6600 év. Ez megegyezik egy a Bajkálontúli terület neolitikumából előkerült csontlelet (6550 évesre becsült) korával és lényegében megegyezik az összes ma élő M2126-os mutációt hordozó férfi közös ősenek becsült korával (6600 év). Leegyszerűsítve, az M2019 fivére az uráli nyelvű népeket és a avarokat, burjátokat és a csukcsok többségét tömörítő N-L1026-os csoportnak, az M2126-os mutációt hordozó férfi pedig az „apjuk”.

11. ábra: Öt nemzedék, balról, lentől az óramutató járásával ellentétesen haladva: Paul Robert₁₇₆, Paul Geza₁₆₈, Pál Géza₁₅₁, Ferenc₇₂ és a Tuzsér-Boszorkány-hegyi honfoglaló magyar vitéz arcreekonstrukciója.

Fig. 11: Five generations, from the left, going counter-clockwise from the bottom: Paul Robert₁₇₆, Paul Geza₁₆₈, Pál Géza₁₅₁, Ferenc₇₂ and the face reconstruction of the Hungarian conqueror warrior of the Tuzsér-Boszorkány-hegy site.

A sztyeppei migrációra vetítve, az eredmények alapján valószínűnek tartjuk, hogy az N-M2118 – két alcsoportja, a PH1896 és A9416 a 3. századi szétválásuk után is együtt mozogtak még, valószínűleg a mai Csuvasföld és Baskíria körzetéből (Volgai Bulgária területéről) a Kárpát-medencébe eljutva. A baskíriai helyszínt a közelmúltban végzett baskíriai adatgyűjtésből származó recens minták és a honfoglaló leleteink közötti kapcsolat is megerősíti.

A múlt században folytatott társadalomtudományi – régészeti, nyelvészeti és etnográfiai – kutatások, és a jelenleg folyó szociálanropológiai terepkutatás eredményei felvetik annak lehetőségét, hogy a tanulmányunk fókuszában álló haplocsoport rokon népeinek egykori őshazája a Bajkál-Szaján térségében lehetett. Az ebben a térségben élő és egykor itt élt népek egymáshoz és a régióhoz való viszonyának tanulmányozása számos olyan, egyébként észrevétlen információt hozhat a felszínre, amelyek pontosíthatják a rokon népekről kialakított modelleket.

Kutatásunkban a modern DNS-elemző technológiák és megfelelő összehasonlító adatbázisok segítségével történetileg és családfakutatás szempontjából is értékelhető adatokat nyertünk ki az Y-kromoszóma esetében. Bár jelentős idő és költségráfordítással, de ma már nem lehetetlen, hogy egy ma élő személy híres őst, esetleg régmúlt törzsi hovatartozását azonosíthassuk. Ezen kutatások a jövőben feltehetőleg számos kifutási lehetőséggel bírnak, pl. a családon belül öröklődő betegségekre való hajlam kutatása, ugyanis az anyakönyvekben arra vonatkozó adatokkal is találkozhatunk, hogy milyen betegségben hunyt el az illető.

Ahhoz, hogy a filogenetika a történetírás hiteles segédtudományává váljon, minél több ásatag, valamint élő személyből történő mintavételre van szükség.

Tanulmányunkban interdiszciplináris megközelítést alkalmaztunk a tuzséri előkelő honfoglaló fizikai személyének és apai leszármazási vonalának rekonstrukciójára, amely 1100 évet ível át a honfoglalástól napjainkig, a ma élő konkrét leszármazottakig. A komplex rekonstrukció új nézőpontot ad a különböző tudományágak művelőinek, így segítheti egy pontosabb modell kialakítását is az őstörténeti kutatások vonatkozásában is.

* * *

Köszönetnyilvánítás: A Szerzők köszönetet mondanak mindazoknak, akik a kutatást anyagilag vagy egyéb módon támogatták: Joe Meszaros (Dearborn, USA), Paul Rober¹⁷⁶, Dmitrij Adamov (Nakhodka, Oroszország), Alan Nemaric (Toronto, Kanada), Metin Can (Izmit, Törökország), Edward Terrance¹⁷¹ (Ajax, Kanada), Diana Hrynkiw (Wilmslow, Egyesült Királyság), Norbert¹⁴⁸ (Bódvavendégi, Szlovákia). Külön köszönet illeti Joe Meszarost, a tanulmány társszerzőjének, P. R. Harastinak távoli unokatestvérét, aki felfigyelt a Harasziakról szóló tanulmányra, segítette a kutatók közötti kapcsolatfelvételt és összekötő szerepet vállalt az Y-DNS tesztelés lebonyolításában.

Irodalom

- Balanovskaya, E., Yusupov, Y., Shalyaho, R., Stepanov, G., Asilgujin, R., Zhabagin, M., Balaganskaya, O., Sultanova, G., Borisova, E., Daragan, D., Balanovsky, O. (2017): Genetic portraits of seven clans of north-western Bashkirs: contribution of the Finno-Ugric genetic component to Bashkirian genepool. *Moscow University Anthropology Bulletin*, XXIII: 94–103.
- Bodnár, M. (2014): Üvegnegatívok Bódvavendégiből. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 53: 311–323.
- Bodnár, M. (2017): Üvegnegatívok Bódvavendégiből 2. Péchy Gáspárné Bartóky Mária élete és munkássága. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 56: 187–199.
- Bodnár, M. (2020): Üvegnegatívok Bódvavendégiből 3. Egy parasztcsalád lakodalma. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 58–59: 305–322.
- Castren, M.A. (1857): *Nordische Reisen und Forschungen. 4. Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker: Nebst samojedischen Märchen und tatarischen Heldensagen*. St. Petersburg. Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Czobor, A. (1912): Abaúj és Torna vármegye nemeseinek összeírása. Tornavármegye 1754–55. évi nemesi összeírása. Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából. Újra közölve. In: Rémiás, T. (Szerk.) *Új Folyam 0. sz. 1994. Válogatás az 1910–1918. évfolyamok anyagából*. Abaúji Múzeum Baráti Köre. pp. 171–174.
- Csányi, B., Bogácsi-Szabó, E., Tömöry, Gy., Czibula, A., Priskin, K., Csósz, A., Mende, B., Langó, P., Csete, K., Zsolnai, A., Conant, E.K., Downes, C.S., Raskó, I. (2008): Y-chromosome analysis of ancient Hungarian and two modern Hungarian-speaking populations from the Carpathian Basin. *Annals of Human Genetics*, 72: 519–534. DOI: [10.1111/j.1469-1809.2008.00440.x](https://doi.org/10.1111/j.1469-1809.2008.00440.x)
- Diószegi, V. (1978): Pre-Islamic Shamanism of the Baraba Tatars and some Ethnogenetic Conclusion. In: Diószegi, V., Hoppál, M. (Eds) *Shamanism in Siberia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 83–167.
- Éry, K. (1977): Embertani adatok a Felső-Tiszavidék X. századi népességéhez. *Anthropologiai Közlemények*, 21: 15–30.
- Family Tree DNA (2022): *Rurikid Project*. <https://www.familytreedna.com/groups/rurikid/about/background>
- Family Tree DNA (2022): *N North Eurasia Project*. <https://www.familytreedna.com/public/N%20Russia%20DNA%20Project?iframe=yresults>
- Fehér, T., Németh, E., Vándor, A., Kornienko, I.V., Csáji, L.K., Pamjav, H. (2014): Y-SNP L1034: limited genetic link between Mansi and Hungarian-speaking populations. *Molecular Genetics and Genomics*, 290(1): 377–386. DOI: [10.1007/s00438-014-0925-2](https://doi.org/10.1007/s00438-014-0925-2)
- Fóthi, E. (2014): A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai. In: Sudár, B., Szentpéteri, J., Petkes, Z., Lezsák, G., Zsidai, Zs. (Szerkk) *Magyar őstörténet, Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. pp. 151–168.
- Fóthi, E., Gonzalez, A., Fehér, T., Gugora, A., Fóthi, Á., Bíró, O., Keyser, C. (2020): Genetic analysis of male Hungarian conquerors. *AAS*, 12: 31. DOI: [10.1007/s12520-019-00996-0](https://doi.org/10.1007/s12520-019-00996-0)

- Hallast, P., Batini, C., Zadik, D., Maisano Delser, P., Wetton, J.H., Arroyo-Pardo, E., Cavalleri, G.L., de Knijff, P., Destro Bisol, G., Dupuy, B.M., Eriksen, H.A., Jorde, L.B., King, T.E., Larmuseau, M.H., López de Munain, A., López-Parra, A.M., Loutradis, A., Milasin, J., Novelletto, A., Pamjav, H., Sajantila, A., Schempp, W., Sears, M., Tolun, A., Tyler-Smith, C., Van Geystelen, A., Watkins, S., Winney, B., Jobling, M.A. (2014): The Y-chromosome tree bursts into leaf. *Molecular Biology and Evolution*, 32: 661–73. DOI: [10.1093/molbev/msu327](https://doi.org/10.1093/molbev/msu327)
- Ilumae, A.M., Reidla, M., Chukhryaeva, M., Järve, M., Post, H., Karmin, M., Saag, L., Agdzhoyan, A., Kushniarevich, A., Litvinov, S., Ekomasova, N., Tambets, K., Metspalu, E., Khusainova, R., Yunusbayev, B., Khusnutdinova, Utevska, O., Koshel, S., Balanovska, E., Behar, D.M., Balanovsky, O., Kivisild, T., Underhill, P.A., Villems, R., Rootsi, S. (2016): Human Y chromosome haplogroup N. *AJHG*, 99: 163–173. DOI: [10.1016/j.ajhg.2016.05.025](https://doi.org/10.1016/j.ajhg.2016.05.025)
- Jósa, A. (1900): Emlékek a honfoglalás korából. *Archaeológiai Értesítő*, 20: 214–224.
- Kempelen, B. (1912): *Magyar nemes családok 4. köt. Fa-Házy*. Grill Károly Könyvkiadó, Budapest. pp. 503.
- Kilinc, G.M., Kashuba, N., Yaka, R., Sümer, A., Yuncu, E., Shergin, D., Ivanov, G., Kichigin, D., Pestereva, K., Volkov, D., Mandryka, P., Kharinskii, A., Tishkin, A., Ineshin, E., Kovychev, E., Stepanov, A., Alekseev, A., Fedoseeva, S.A., Somel, M., Jakobsson, M., Krzewinska, M., Stora, J., Gotherstrom, A. (2018): Investigating Holocene human population history in North Asia using ancient mitogenomes. *Scientific Reports*, 8: 8969. DOI: [10.1038/s41598-018-27325-0](https://doi.org/10.1038/s41598-018-27325-0)
- Kustár, Á. (2020): Egy Felső-Tisza-vidéki, rangos, honfoglaló férfi szobrászi arckonstruktója a tuzséri temetőből. *Anthropologiai Közlemények*, 61: 33–42. DOI: [10.20330/AnthropKozl.2020.61.33](https://doi.org/10.20330/AnthropKozl.2020.61.33)
- Müller, M. (1854): The last results of the researches respecting the non-Iranian and non-Semitic languages of Asia or Europe, or the Turanian family of language. In: Bunsen, C. (Ed.) *Outlines of the Philosophy of Universal History, Applied to Language and Religion*. Brown, Green and Longmans, London.
- Nagy, I. (1859): *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal H–K*. 5. köt. Kiadja Ráth Mór, Pest, (Reprint: Budapest, 1987). pp. 375.
- N. Nepper, I., Révész, L. (1990): *Etelközből a Kárpát-medencéig. A honfoglalók legújabb leletei. Kiállítási katalógus*. Déri Múzeum, Herman Ottó Múzeum, Debrecen.
- Okladnikov, A.P. (1950–1955): *Neolit i bronzovyy vek Pribajkal'ja I–III*. Moskva, Leningrad.
- Pamjav, H., Fóthi, Á., Fehér, T. (2017): A study of the Bodrogszék population in north-eastern Hungary by Y chromosomal haplotypes and haplogroups. *Molecular Genetics and Genomics*, 292: 883–894. DOI: [10.1007/s00438-017-1319-z](https://doi.org/10.1007/s00438-017-1319-z)
- Révész, L. (1996a): *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Miskolc. pp. 506.
- Révész, L. (1996b): A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: Fodor, I. (Szerk.) „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.
- Révész, L. (2018): *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. pp. 859.
- Révész, L. (2021): A dinamikus 10. század a régészeti leletek tükrében a Kárpát-medencében. IV. A Kárpát-medencei magyar történelem kezdetei. *Magyar Tudomány*, 182(S1): 155–165.
- Sántha, I. (2004): *A nyugati burjátok társadalom szerveződése egy füvespusztai és egy tajgai burját falu példáján*. ELTE, Belső-ázsiai Tanszék, Budapest.
- Sántha, I., Safonova, T. (2011): *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Balassi Kiadó, Budapest. pp. 240.
- Shirokogoroff, S.M. (1929): *Social Organization of the Northern Tungus*. Commercial Press, Shanghai. 1929.
- Vasiljevich, G.M. (1969): *Evenki. Istoriko-etnograficheskie ocherki*. Nauka, Leningrad.

Levelezési cím: Kustár Ágnes
 Mailing address: Budapest
 Hungary
agnes.kustar@gmail.com